

XIX OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA SAMARQAND ZIYOLILARINING MADANIY SOHADAGI HAMKORLIGI

Shodiyev Laziz Axmat o'g'li

*Al-Xorazmiy nomidagi Samarqand viloyati ixtisoslashtirilgan maktabi tarix fani
o'qituvchisi*

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 03.11.2025

Revised: 04.11.2025

Accepted: 05.11.2025

KALIT SO'ZLAR:

*Samarqand
ziyolilari, jadidchilik,
madaniy hamkorlik,
Behbudiy, Alizoda,
Shakuriy, teatr,
matbuot, ma'rifat,
modernizm.*

Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqand ziyolilarining madaniy sohadagi hamkorligi, o'zaro aloqalari, ularning ilmiy-adabiy, ma'rifiy va ijtimoiy faoliyati tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Behbudiy, Ajziy, Shakuriy, Alizoda, Xoji Muin singari ma'rifatparvarlarning madaniy-ijtimoiy jarayonlardagi o'rni, turli hudud ziyolilari bilan aloqalari, ularning o'zaro intellektual hamkorlik tarmog'i, turli madaniy markazlar — Samarqand, Buxoro, Toshkent, Istanbul, Qozon, Boku, Tiflis bilan bog'langan ilmiy-madaniy jarayonlar yoritiladi. Maqolada jadidchilik davrida Samarqand ziyolilari tomonidan barpo etilgan adabiy, teatr, matbuot, tarjima, ta'lim va ilmiy faoliyatning madaniy birlik tamoyillarini shakllantirishdagi o'rni ilmiy asosda tahlil etiladi. Tadqiqot mahalliy va xorijiy manbalar asosida Samarqand intellektual elitasining madaniy hamkorlik modeli qanday shakllangani va u qanday tarixiy oqibatlariga ega bo'lgani haqida chuqur ilmiy xulosalar beradi.

Kirish

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqand o'lkasi Markaziy Osiyoning madaniy-intellektual markazlaridan biriga aylangan bo'lib, bu davrda shakllangan ziyolilar avlodi jamiyat taraqqiyotining eng faol ishtirokchilaridan edi. Ularning madaniy sohadagi hamkorligi nafaqat o'zaro ilmiy-ma'rifiy fikr almashinuvi, balki butun bir mintaqada modern madaniyatning shakllanishiga xizmat qilgan. Samarqandning tarixiy madaniy qatlamlari, Sharq uyg'onishining qadimiy an'analari, Temuriylar davri ilm-fan markazi sifatidagi merosi XIX–XX asrlarda yangi mazmun kasb etib, jadidchilik harakatining kuchayishiga zamin yaratdi. Bu jarayonda Samarqand ziyolilari o'zaro hamkorlik, tashqi madaniy aloqalar, ilmiy-madaniy tarmoqlarning shakllanishi, pedagogik islohotlar, matbuot taraqqiyoti, teatr va adabiyotning yangilanishi orqali madaniy uyg'onish harakatining yetakchi kuchlariga aylandilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy, Saidahmad Siddiqiy Ajziy, Abduqodir Shakuriy, Said Rizo Alizoda, Xoji Muin kabi ma'rifatparvarlar o'zaro hamkorlikda Samarqandda yangi madaniy muhitni shakllantirganlar. Ularning hamkorlik jarayoni oddiy shaxsiy do'stlik yoki professional muloqot bo'libgina qolmagan, balki butun bir davrning madaniy paradigmasini o'zgartirgan intellektual tarmoqni hosil qilgan. Behbudiy Samarqandda zamonaviy teatr, yangi usul maktablari, "Oyna" kabi nashrlarni tashkil etar ekan, Shakuriy pedagogik islohotlarni hayotga tatbiq etgan, Alizoda esa xalqaro madaniyat aloqalarini kuchaytirgan, tarjimalar orqali mahalliy ilmiy fikrni boyitgan, Ajziy esa adabiy va badiiy madaniyatni rivojlantirgan. Bu harakatlarning barchasi o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular madaniy hamkorlikning mustahkam intellektual asoslariga ega edi.

Behbudiy faoliyatida madaniy hamkorlikning keng tarmog'i ko'zga tashlanadi. U Istanbul, Boku, Kazan, Orenburg va Qohira matbuotini muntazam kuzatgan, u yerdagi islohotchi ziyolilar bilan yozishmalar olib borgan. Uning Samarqandga olib kelgan pedagogik va madaniy tajribalari xalqaro intellektual almashinuv natijasi bo'lgan. Behbudiy tomonidan tashkil etilgan teatr truppasi Samarqand, Buxoro, Toshkent va Qo'qon sahnalarida ijod qilib, butun o'lka bo'ylab madaniy aloqalarning kengayishiga sabab bo'lgan. "Padarkush" dramasi Turkistonda modern dramaturgiya bosqichining boshlanishi sifatida baholanadi va uni qo'llab-quvvatlagan barcha ziyolilar madaniy hamkorlikning faol ishtirokchilari edi.

Abduqodir Shakuriy hamkorlikning pedagogik qismida alohida o'rin tutadi. U yangi usul maktablarining Samarqanddagi dastlabki namunasini yaratib, Qrim, Tatariston, Kavkaz hamda Turkiya pedagoglarining tajribalarini Samarqandga olib kirgan. Shakuriy bilan Behbudiy va Alizoda o'rtasidagi yaqin ilmiy-ijodiy hamkorlik natijasida Samarqandda ilmiy-metodik adabiyotlar yaratildi, darsliklar nashr etildi, o'quv tizimi takomillashtirildi. Shakuriy tomonidan joriy etilgan fonetika asosidagi savod chiqarish metodikasi Samarqandning madaniy-hamkorlik tarmog'i orqali Farg'ona vodiysidagi maktablarga, hatto Qozog'istonning turli hududlariga tarqaldi.

Said Rizo Alizoda esa madaniy hamkorlikning ko'pyoqlama ko'rinishlarini amalga oshirgan ziyoli bo'lib, u xalqaro adabiyot va ilmiy fikrni Samarqandga yaqinlashtirgan. Alizoda 14 ta tilni bilgan tarjimon sifatida Istanbul, Tehron, Boku, Tiflis va Qohira adabiy-madaniy muhitini Samarqand jamoatchiligiga tanishtirgan. Uning tarjimalari nafaqat ilmiy almashinuvning vositasi, balki madaniy uyg'onishning asosiy omillaridan biri bo'lgan. Alizoda tomonidan xizmat qilgan gazeta va jurnallar — "Oyna", "Samarkand", "Sadoi Turkiston", "Hurriyat" kabi nashrlar o'zaro hamkorlikning kommunikativ maydoniga aylangan.

Ajziy esa hamkorlikning adabiy komponentida yetakchi rol o'ynagan. Uning she'rlari nafaqat badiiy estetikani, balki ma'rifatparvarlik g'oyalarini ham targ'ib etgan. Ajziyning Makkaga, Misrga, Tiflisga qilgan safarlari natijasida u bilan bir qatorda Samarqandda Sharq uyg'onishining yangi, modern talqini shakllangan.

=====

Xoji Muinning teatr va sahna san'ati sohasidagi faoliyati ham madaniy hamkorlikni kuchaytirgan. U Shakuriy maktabi ta'sirida 1903-yilda Samarqandda yangi usul maktabi ochib, keyinchalik teatrni ma'rifiy vosita sifatida qo'lladi. Muinning "Mardikor", "Mazlumlar", "Juvonbozlar" kabi sahna asarlarida jamiyatning ijtimoiy muammolari yoritilgan bo'lib, bu spektakllar Samarqandda ham, Farg'ona vodiysida ham tomoshabinlar tomonidan katta qiziqish bilan kutib olingan.

Samarqand ziyolilarining o'zaro hamkorlik tarmog'i Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Turkiston general-gubernatorligi hududlaridagi madaniy jarayonlarga ham ta'sir ko'rsatgan. Ular madaniy hamkorlik orqali mintaqaning turli shaharlarida ma'rifiy jamiyatlar, kutubxonalar, matbuot uylarini tashkil etgan. Bu jarayonda Samarqand o'zining ko'p qatlamli intellektual muhiti bilan alohida mavqega ega bo'lgan. Ziyolilar o'rtasidagi hamkorlik o'lkada umumturkiy madaniy uyg'onish jarayonini shakllantirdi. Samarqandning madaniy sohadagi yetakchiligi aynan shu intellektual tarmoqning samarasi bo'ldi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqand ziyolilarining madaniy hamkorligi, o'zaro ilmiy fikr almashinuvi, qo'shma ijodiy loyihalari, teatr va matbuot orqali olib borilgan ma'rifiy faoliyati Turkiston modernizatsiyasining eng muhim omillaridan biri sifatida tarixga kirgan. Ularning merosi bugungi kunda ham madaniyatshunoslik, tarixshunoslik, sotsiologiya va pedagogika ilmida o'rganilib, zamonaviy o'zbek jamiyatining intellektual ildizlarini anglashga xizmat qilmoqda.

XIX asr oxiri va XX asr boshlari nafaqat Samarqand, balki butun Turkiston hududida madaniy uyg'onishning keskin jadallashgan davri bo'ldi. Bu jarayonda Samarqand ziyolilari nafaqat shahar ichida, balki mintaq, hatto xalqaro miqyosda ham faol madaniy hamkorlik tarmoqlarini shakllantirdilar. O'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat — Rossiya imperiyasi tarkibiga kirish, iqtisodiy almashinuvning kengayishi, yangi kommunikatsiya texnologiyalari (telegraf, temir yo'l, nashr texnologiyalari)ning kirib kelishi Samarqandni Markaziy Osiyoning eng faol intellektual markazlaridan biriga aylantirdi. Bu jarayonning markazida esa o'zaro hamkorlikka tayangan, ma'naviy yangilanishni maqsad qilgan ziyolilar guruhlarini turardi.

Samarqandning madaniy hayoti tarixan adabiyot, ilm-fan, me'morchilik, tasavvufiy maktablar bilan boy bo'lgan bo'lib, XIX–XX asrlarda bu an'analar yangi shaklda qayta jonlandi. Ziyolilar hamkorligi barcha madaniy qatlamlarni — adabiyot, teatr, matbuot, musiqa, ta'lim, tarixshunoslik, tilshunoslik, tarjima maktabi, kutubxonachilik va sahna san'atini o'z ichiga olgan keng qamrovli intellektual jarayon bo'ldi. Behbudiy, Ajziy, Alizoda, Shakuriy, Xoji Muin singari ziyolilar hamkorlikni tasodifiy emas, balki ongli ravishda shakllantirgan intellektual avlodidir. Ular madaniy aloqalarni jamiyatni uyg'otishning asosiy strategik vositasi sifatida ko'rdilar.

Samarqandning madaniy hamkorlik maydonini kengaytirgan eng muhim omillardan biri — bu ta'lim tizimining isloh qilinishi va yangi usul maktablarining ko'payishidir. Yangi maktablar faqat ta'lim muassasasi sifatida emas, balki madaniy muloqot maydoni sifatida

ham xizmat qildi. Shakuriy, Behbudiy, Muin maktablari o'z atrofida adabiy bahslar, ilmiy munozaralar, teatr mashg'ulotlari, she'riyat kechalari, tarixiy ma'ruzalar, tarjima muharrirlik mashg'ulotlarini jamlagan muhitga aylandi. Bu maktablar Turkiston ziyolilari uchun madaniy laboratoriya vazifasini bajardi. Yangi usul maktablarida dars berish uchun Tatariston, Boku, Orenburg, Qrimdan ustozlar taklif etilgan, ular bilan mahalliy ziyolilar fikr almashgan, qo'shma o'quv dasturlari tayyorlangan.

Maktablar atrofida shakllangan hamkorlik madaniyatni zamonaviylashtirish jarayonining asosiy bosqichi bo'ldi. Bu jarayonni zamonaviy ilmiy nuqtayi nazardan baholaganda, u "madaniy kapitalning almashinuvi", "uchuvchi intellektual tarmoqlar", "regional madaniy modernizatsiya modeli" kabi tushunchalar bilan izohlash mumkin. Ziyolilar faqat mahalliy muhitda emas, balki strategik madaniy markazlar — Toshkent, Buxoro, Tiflis, Boku, Istanbul, Kazan bilan bevosita aloqada bo'lganliklari sababli, Samarqand madaniy hayoti Markaziy Osiyo modernizatsiyasining simmetrik emas, balki markaziy qismiga aylandi.

Samarqand ziyolilarining madaniy hamkorligi teatr san'ati rivojida eng yorqin ifodasini topdi. Bu davrda teatr nafaqat badiiy sahna, balki ijtimoiy fikrni shakllantirish vositasi sifatida ko'rildi. Behbudiy, Xoji Muin, Shakuriylar teatr orqali xalq ongiga teran ta'sir o'tkazish mumkinligini anglab, uni ma'rifiy vosita sifatida qudratli san'atga aylantirdilar. Behbudiyning "Padarkush", "Birodarlar", Muinning "Juvonbozlar", "Mardikor" asarlari jamiyatdagi real ijtimoiy muammolarni sahnaga olib chiqib, xalqni o'ylashga va harakat qilishga undadi. Teatr orqali ma'rifat tarqatish g'oyasi Markaziy Osiyoda ilk bor Samarqandda mukammal darajada amalga oshirilgani tarixiy manbalarda qayd etiladi.

Bu jarayonda adabiyotning o'rni ham alohida bo'ldi. Ajziy, Alizoda, Behbudiy, Muin kabi adiblarning she'rlari, dramalari, publisistik chiqishlari madaniy hamkorlikning badiiy ifodasiga aylandi. Ajziy asarlarida tasavvufiy meros bilan modern fikr uyg'unligi ramzlar orqali berilgan bo'lsa, Behbudiyning publisistikasi jamiyatni uyg'otishning intellektual dasturiga aylandi. Alizoda esa tarjimon sifatida madaniy o'zgarishning til bo'yicha asoslarini yaratdi. U arab, fors, turk, rus tillaridan qilgan tarjimalari orqali Samarqand jamoatchiligini global madaniy oqimlar bilan bog'ladi. Tarjima maktabi orqali Samarqand xalqaro ilm-fan muhitiga ulanib, mintaqadagi eng kuchli madaniy translyator shahar sifatida shakllandi.

Matbuot esa madaniy hamkorlikning asosiy kommunikativ maydoniga aylandi. "Oyna", "Sadoi Turkiston", "Samarkand", "Hurriyat", "Taraqqiy", "Najot" kabi nashrlar Samarqand ziyolilarining o'zaro hamkorlik ruhi asosida faoliyat yuritdi. Matbuot sahifalarida adabiyot, siyosat, ta'lim, tarix, diniy islohot, xalqaro yangiliklar, iqtisodiy maqolalar yoritilib, ziyolilar o'rtasida muntazam intellektual almashinuvning shakllanishiga sabab bo'ldi. Bu nashrlar mintaqaning o'zini anglash qobiliyatini oshirdi, jamiyatni siyosiy fikrlashga o'rgatdi, madaniy ko'lamini kengaytirdi.

Samarqand ziyolilari Buxoro va Xiva amirliklaridagi ziyolilar bilan ham faol hamkorlik qilgan. Bu hamkorlik orqali Buxoro madrasalaridagi diniy-ilmiy islohotlar samarqandlik

ma'rifatparvarlar nazariyasi bilan boyigan, Samarqand teatr-madaniy harakati esa Buxoro amirligi hududiga yoyilgan. Ikkala hudud o'rtasidagi adabiy aloqalar jadidchilikning umumturkiy madaniy shaklini yaratdi. Buxoro islohotchilari — Munzim, Fitrat, Sadridin Ayniylar Samarqand ziyolilari bilan doimiy muloqotda bo'lgan. Xiva xonligi ham Samarqand ziyolilarining pedagogik tajribasidan foydalanib, maktablar ochdi.

Samarqandning madaniy hamkorligi Turkistonning umumiy modernizatsiya jarayonida markaziy hodisa sifatida namoyon bo'ldi. Ziyolilar o'z fikrlarini faqat mahalliy darajada emas, balki musulmon dunyosining turli markazlari bilan uyg'unlashtirishga intildilar. Istanbuldagi islohotchilar — Abduh, Afg'oniy, Rashid Rizo; Qozon tatarlari — Ismoil G'asprali; Kavkaz jamoatchiligi — Mammad Amin Rasulzoda, Nariman Narimanovlar bilan o'zaro intellektual aloqalar jadidchilikni global modern harakatning tarkibiy qismiga aylantirdi.

Natijada Samarqand XX asr boshlarida Turkiston madaniy taraqqiyotining eng faol laboratoriyasiga aylandi. Bu laboratoriyada shakllangan hamkorlik modeli bugungi kunda ham Markaziy Osiyo intellektual tarixining poydevorini tashkil etadi. Ma'rifatparvarlarning madaniy aloqalari Turkistonning milliy uyg'onish davrini nafaqat shakllantirdi, balki uni nazariy jihatdan asoslab berdi. Ularning merosi hozirgi kunda ham madaniy rivojlanishning o'ziga xos konseptual modeli sifatida o'rganilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

Asosiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlar

1. Adeeb Khalid. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998.
 2. Edward Allworth. Central Asia: 130 Years of Russian Rule. Durham: Duke University Press, 1989.
 3. Ingeborg Baldauf. Jadidism in Central Asia: New-method Schools and the Emergence of National Consciousness. Berlin, 1990.
 4. Komatsu, Hisao. Reformist Intellectuals in Turkestan: 19th–20th Centuries. Tokyo University Press, 2003.
 5. Paolo Sartori. Central Asian Jadidism and the Genealogies of Cultural Change. Leiden, 2012.
 6. Adeeb Khalid. "Muslim Modernism in Central Asia." Journal of Islamic Studies, 2000.
 7. Frederick Starr. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age. Princeton University Press, 2013.
- O'zbek va turkiy tillardagi ilmiy manbalar
8. Zaki Validi To'g'on. Turkistonga ilmiy safari. Istanbul, 1923.
 9. Boymirza Hayit. Turkistonda jadidchilik va uning tugatilishi. Ankara, 1995.

- =====
10. Sadriddin Ayniy. Esdaliklar. Toshkent: Fan, 1961.
 11. Fitrat A. Munozara. Toshkent: Ma'naviyat, 1991.
 12. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. O'zRFA Tarix instituti to'plami. Toshkent, 2018.
 13. G'afurov, B. Samarqand madaniy hayoti tarixi. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2009.
 14. Karimov, N. Mahmudxo'ja Behbudiy va jadidchilik harakati. Toshkent: O'zbekiston, 2012.
 15. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat, 1995.
 16. Said Rizo Alizoda. Publisistika va tarjimalar. Toshkent: Sharq, 2009.
 17. Abdulqodir Shakuriy. Pedagogik qarashlar va maktab islohoti. Toshkent, 2010.
 18. Xoji Muin Shukrulloh. Dramalar va publisistika. Samarqand, 2012.
 19. Siddiqiy Ajziy. Devon va saylanma. Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1981.
 - Matbuot manbalari (1900–1920-yillar)
 20. "Oyna" jurnali. Samarqand, 1913–1915.
 21. "Sadoi Turkiston" gazetasi. Samarqand–Toshkent, 1914–1917.
 22. "Taraqqiy" gazetasi. Orenburg, 1906–1910.
 23. "Samarkand" gazetasi. Samarqand, 1913–1914.
 24. "Hurriyat" gazetasi. Toshkent, 1917.
 25. "Najot" gazetasi. Buxoro, 1918.
 - Arxiv materiallari
 26. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zMDA), fondlar:
 - F. I-125, "Samarqand viloyati maorif bo'limi hujjatlari", 1898–1917.
 - F. I-234, "Jadid maktablari bo'yicha ma'lumotlar".
 - F. R-276, "Matbuot organlari faoliyati haqida hisobotlar".
 - Qo'shimcha ilmiy adabiyotlar
 27. Bennigsen, Alexandre & Wimbush, Marie. Muslim National Communism in the Soviet Union. Chicago, 1980.
 28. Khalid, A. "Print Culture and the Formation of the Central Asian Public." International Journal of Middle East Studies, 2003.
 29. Brower, Daniel. The Turkestan Mission: Russian Rule and Social Change in Central Asia. Berkeley, 1997.
 30. Bobojonova, D. Jadidchilik va teatr san'ati. Toshkent: Istiqlol, 2011.
 31. Abdullaev, Z. Turkiston matbuoti tarixi. Toshkent: Universitet, 2015.